

Анчо Калоянов, Мария Спасова

ИСТОРИЧЕСКИ СВИДЕТЕЛЬСТВА В ТЕКСТОВЕ ОТ XIV—XVI ВЕК ЗА ИЗБИТИЕ СЛЕД 1393 Г. СТО И ДЕСЕТ ТЪРНОВСКИ ПЪРВЕНЦИ

*Исторические факты в текстах XIV—XVI веков об
убитых после 1393 г. сто и десяти тырновских
именитостей*

В статье представлены новые тексты, в которых содержатся сведения об убийстве сто и десяти тырновских именитостей в одном из храмов Тырново после захвата города турками в 1393 г.

Сопоставляются сведения в отрывках из „Похвальное слово Евфимию, Патриарху Тырновскому“ Григория Цамблака, из „Синодик царя Борила“ (по списку Палаузова XIV в. и по списку Дринова XVI в.) и из Архивского номоканона. Эти сведения подходят и по содержанию, и по времени. Предполагается, без категоричных утверждений, что сведение Григория Цамблака исторически достоверно, потому что подкрепляется представленными и анализированными в статье новыми источниками.

Свидетелството на Григорий Цамблак в „Похвално слово за Евтимий, Патриарх Тырновски“, че след 1393 г. в една от църквите на Тырново са били изклани зверски сто и десет тырновски първенци, повече от шест века оставаше единствено. И понеже сведението е вградено в структурата на панегирична творба, подчинена на жанровата специфика на похвала с елементи на житие, то не се възприемаше като безспорен исторически извор.

Действително ли това свидетелство е единствено? Не съществуват ли и други сведения за това трагично събитие, случило се след падането на Тырново? Внимателният прочит на средновековни преводни и оригинални текстове от XIV—XVI в. дават основания да се счита, че има и други (ако не безспорни, то поне достоверни) доказателства за истинността на Цамблаковото свидетелство.

Основната задача на това проучване е да публикуваме и да анализираме всички средновековни текстове, в които има преки или косвени сведения за гибелта

на търновските сто и десет първенци след превземането на Търново от турците в 1393 г.

І. Похвално слово за светия наш отец Евтимий, патриарх Търновски (нататък ПСЕ) от Григорий Цамблак:

ГРИГОРІА АРХІЕПІСКПА РУСИСКАГО ПОХВАЛНО ИЖЕ ВЪ СѢХЪ ѠЦА НАШЕГО
ЕВДІМІА ПАТРІАРХА ТРЪНОВСКАГО БЛѢВИ ѠЧЕ : —

Воевода, турчинъ же ѡнь, иже градомъ овладѣти поставленъ бы ѡ црѣ турскаго призываетъ къ себѣ люди бжїа и именемъ, и добродѣтелю, и блгородїемъ иныхъ прѣвсхождаща, іако ѡ ѡбщепользнихъ нѣкихъ съвѣтъ. И ѡни идѡху, злымъ послѣдующе вѣстникомъ въ невѣдѣни іако ѡвѣта въслѣдъ заклалющихъ идѡще и своа крѣви къждо носѡ оубїиствьнымъ въвѣрити сѡ десницамъ спѣшѡще. Ихъ же въ рѣкоу видѣвъ крѣвоадныи звѣрь посрѣ цркви снхъ заклаетъ, или паче рещи, снхъ сщєствѣть, не устыдѣвъ сѡ сѣдины, не пощадѣвъ юность, нъ игранїе ножъ снхъ грѣшана сътворивъ...

Ѡ опльченїе сѣтоє, не ѡвъ прѣже, ѡвъ же послѣжде, нъ крѣпко мѡучителю прѣдставше, того оплюваша и абїе хѡу прѣдставше вѣнчаша сѡ. Положи снхъ троупи мѣтѡвъ врашна птицамъ нѣнымъ, причѣта вѣка снхъ дѣхы аггломъ прѣмирнымъ. Ѡ воини, иже вѣржъ съблюдше и чїсло не оумалише. Слышите и чїсло: сто къ десѡтымъ вѣхъ ихъ же крѣвъ црковъ ѡбагри. И толїко сщцоу, не прѡтрѣже сѡ исповѣдѣнїа мрѣжа¹.

Текстът на новобългарски²:

Военачалникът – турчинът, поставен от турския цар да управлява града – поканва при себе си людетѣ Божїи (= христїанитѣ), превъзхождащи останалитѣ и по имѣ, и по добродѣтел, и по благородство, уж на събор по никакви общопользни работи. И те отиваха, като следваха в неведение злия вестител (подобно на агнета, последвали колачитѣ), всеки своята крѣвъ носейки, бързаци да се подложат под убийственитѣ десници. Когато крѣвожадният звяр ги видѣ в рѣцетѣ си, насред црквата ги изкла (или нещо повече да рѣка – ги освети!), без да се свени от белитѣ коси, без да пощади младостта, като гърлата им превърна в забавление за ножа.

О, света бойна редица! Не единият прѣв, другият – след него, а заедно като се изправиха предъ мѣчителя, заплюха го. И веднага предъ Христа като застанаха, увенчаха се³. Мѣчителят захвърли технитѣ труповѣ за храна на небеснитѣ птици, причисли тѣкъ Господъ духоветѣ имъ къмъ ангелитѣ надмирски (=небесни). О, воини, вратата опазили и броя си не намалили! Чуитѣ и броя имъ: сто и десѣтъ бяха тѣзи, чиято крѣвъ обагри црквата. И макар да бяха толкова много, не се разкъса на вероизповѣданїето мрежата⁴.

От този откъс на ПСЕ следва да се извлекат фактитѣ, които са безспорни исторически сведения:

• събитїето става наскоро след 1393 г.;

- при военачалника, който управлява града, са поканени 110 души.

Твърде важно е с какво значение на съвременен български се превеждат трите групи християни, които именем, добродѣтелю и бл҃городіємъ превъзхождат останалите и които с измама попадат в ръцете на военния управител на града. Когато анализира този момент от сведението на Цамблак, Иван Божилов ги определя като „елита на града“, „търновската аристокрация“, онези, „които превъзхождаха другите по чин, по добродетел и по благородство“⁵; в превода на Давидов, Данчев, Русев – „божиите хора, които превъзхождаха другите по име, по добродетел и по благородство“⁶.

Според нас:

– люди бѣѣа ... именем... нных прѣвъсходѣщаа = **именитите**, прочутите славните, прославените (превъзхождат другите със сана, с чина си в държавата или войската, с мъжеството или с военните си подвизи);

– люди бѣѣа добродѣтелю... нных прѣвъсходѣщаа = **духовенството**, служителите на църквата и монасите (превъзхождат другите с добродетелност, с вършенето на добри и богоугодни дела, с това, че са се отрекли от мирското, земното и служат на Бога);

– люди бѣѣа бл҃городіємъ... нных прѣвъсходѣщаа = **благородниците**, благородните, знатните, аристокрацията (превъзхождат другите със знатното си, благородно потекло).

Като общо название на тези три групи граждани приемаме названието **първенците** на Търново.

Търсенето на извори, съдържащи нови факти, които подкрепят истинността на сведението в ПСЕ, подчиняваме на изискването тези факти да си кореспондират с Цамблаковото свидетелство в няколко отношения: а) събитието, за което се говори, да е съвпадащо по време със събитията, свързани с падането на Търново; б) да се споменава за хора, пострадали от турците и пролели кръвта си за християнската вяра; в) социалната характеристика на тези хора да отговаря на трите групи, към които се отнасят изклоните 110 търновски първенци.

II. Бориловият синодик

Синодикът⁷ е византийски сборник, преведен на български език по заповед на цар Борил по повод на събора против богомилите в България, провел се на 11 февруари 1211 г. Към преведения от гръцки текст е добавена българска част, която включва разказ за свикването и протичането на събора и анатемите за богомилите. През следващите векове са били добавяни нови исторически сведения, поменикът на византийските императори и на българските царе, царици, патриарси, митрополити, боляри и войводи се е попълвал, включвали са се славословия и анатемите⁸. Безспорно Синодикът е важен документ, скрепващ единството на Църква и Държава. Най-много исторически сведения (предимно достоверни) се съдържат в помениалната част на синодика. Ако за първия преводен Синодик знаем поръчителя, то за следващите преписи от по-късно време не се поставя въпросът по

чие разпореждане и с чие одобрение се е вземало решение за „вписванията“ на имената в поменика, за славословията и анатемите. В този смисъл заслужава да се спрем на един манастирски поменик – Слеченския⁹, в който се съдържа упътването за ония, които биха желали да се вписват в него¹⁰:

„За тези, които ще бъдат вписани в светия поменик:

Подобава всички, които ще бъдат вписани в този свят поменик, [всеки от тях] да е съобщник, желаещ тамошните блага, да бъде наследник на небесното осиновяване и на неизразимото веселие, да се освещава ярко и свято от светлината на Светата и Живоначална Троица, защото тези, които са там, за тях ще бъде наградата, която око не е виждало, ухо не е чувало и на ум не е идвало. Тях впрочем ние, отци и братя, като гледаме, нека се постареем чрез добрите дела там да се запишем с послушание, търпение, молитви и смирение, помнейки винаги деня и часа на бъдещия съд и жадувайки за вечните блага. Така и ако някой в името на това замени земното и тленното (по-скоро гибелното) с манастир, тогава желаещите да откупят небесното и непреходно Христово царство да се впишат и те наравно с останалите в поменика и винаги да бъдат споменавани след тяхната кончина.

Ако някой иска приживе да се впише и даде в манастира нива, лозе или църковна утвар или нещо подобно, бележка само да се напише.

Ако пък се случи някой, който много се е трудил в манастира – било брат или мирянин, да отиде на чуждо място и там да се помине, такива не подобава да се вписват [в поменика].

Ако поради бесовска завист някой, който е достоен за поминание, се отдалечи от манастира и там се представи, **решение [за вписване]** се взема по преценка на **отеца игумен, на еклесиарха и на цялото братство, а не по нечие пристрастие.**

Братята, които се поминат в манастир, вписват се тези, които се погребват.

Ако **дръзне някой сам себе си да впише**, или баща, или майка, или някого от сродниците без повелята на игумена, на еклесиарха и на цялото братство, **такъв вместо помен да бъде изхвърлен от книгата на живота, да се впише в книгата на погибелта** и да има участието на изрекните: „Вземи, вземи и Го разпни!“...

Да бъде **отлъчен и този, който от завист изхвърли някого от поменика**, освен в случаите, когато се разкрие, че е бил еретик...”

1. Палаузов **препис на Борилевия синодик** (нататък ПалБС): ркп. №55 (289), XIV в., НБКМ, София¹¹:

Палаузовият препис на *Борилевия синодик* съдържа изключително ценни исторически сведения и многократно е бил издаван и изследван исторически, литературно и лингвистически¹².

В нито една от познатите ни публикации не са коментирани два важни според нас въпроса: а) кой е постановил в края на XIV в. да бъде направен актуализиран препис на *Борилевия синодик* с добавки на последните български владетели, патриарси¹³ и митрополити в помениалната му част; б) чии са имената на хората, споменати след изреждането на митрополитите?¹⁴ Освен че това са хора, заслужили да бъдат вписани в официалния документ на Църквата и Държавата, в текста с имената им всъщност се уточнява защо са заслужили да бъдат вписани. Казаното не се отнася само за боляри, които са воювали и загинали при падането на Търново и са вписани в края на XIV в.

Задачата ни е да се опитаме да отговорим на тези въпроси, като сравним текста с тези имена от поменика в *Борилевия синодик* с Цамблаковото сведение в *ПСЕ* и му направим филологически и културно-исторически анализ.

(л.39 б) Вѣсѣмъ волѣхъмъ малымъ же ѿ великимъ побѣрникымъ и поспѣшникымъ на блѣговѣрїе ѿ прїателемъ стѣи и бѣтвѣи цркви цртва блѣгарскаго, вѣчна

Семироу. ѿвнчю. добромѣроу. ѿвнчю. ѿ вѣси ѣлицѣ съ ними мѣжѣствовавше на безбожнѣхъ турцы. ѿ крѣвь своѣхъ пролїашѣ по православнои вѣрѣ хрїстїанствѣ. вѣчнаа и: Арцѣ. трошанѣ. ратенѣ. карачѣ. братѣ моѣ. потрѣцѣ. ханѣкоу. станѣкоу. мѣханѣкоу. богданѣкоу. шишманѣкоу. батѣкоу. радославѣкоу. войсилѣкоу. константинѣкоу. годеславѣкоу. черноголавѣкоу...¹⁵

Текстът на *Борилевия синодик* е преведен от Тотоманова¹⁶. Нейният превод на този откъс е следният:

На всички боляри, малки и големи, поборници и поддръжници на правата вяра и приятели на светата и божествена Църква на българското царство – вечна...

На Семир, Йончо, Добромир, Иваниш, и всички, които мъжки се бориха срещу безбожните турци и проляха кръвта си за православната християнска вяра – вечна...

На Арка, Трошан, Ратен и на брат му Карач, Потръка, Ханко, Стан, Михаил, Богдан, Шишман, Батул, Радослав, Войсил, Константин, Годеслав, Черноглав...(1999а: 97).

Преводът е верен, но има места, в които не е употребен точният смислов еквивалент на някои от думите с много важно значение.

поборникъ означава „защитник“, „помощник“ (Срезн Т. II: 987-988).

прїателъ е по-вероятно да е образувано от глагола приѣти и да означава „приемник“¹⁷, т.е. *приемници на светата и божествена църква на Българското царство*¹⁸. Освен това в изданието на Попруженко след първата група имена и „вечна“ е поставен съюзът и, което присъединява и хората от втората група, чиито имена са изброени веднага след това. При внимателния прочит и анализ на откъса се открива пряка и несъмнена кореспонденция между сведението от *ПСЕ* и този откъс от Палаузовия препис на *Борилевия синодик*:

люди бжиа .. иных прѣвѣсхощаща
именем...
добродѣтелию...
бл҃городіемь...

повѣршикомъ и поспѣшникомъ на бѣгоу бѣ
пріятелемъ сѣбѣ и бжтвѣнн цркви цртва вазгарскаго
взеомъ бо бѣхомъ малымъ же и великимъ

Ето нашия превод на този откъс от помениалната част на синодика, който според нас е исторически извор за съдбата на търновските първенци след падането на Търново:

На всички боляри, малки и големи, на защитниците и поддръжниците на благочестието, на приемниците на светата и божествена църква на Българското царство – **вечна...**

На Семир, Йончо, Добромир, Иваниш, и всички, които с тях се биха
храбро срещу безбожните турци и проляха кръвта си за православната
християнска вяра – **вечна...**

На Арка, Трошан, Ратен и на брат му Карач, Потръка, Ханко, Стан, Михаил, Богдан, Шишман, Батул, Радослав, Войсил, Константин, Годеслав, Черноглав...

2. **Дриновски препис на *Бориловия синодик*** от XVI в. (нататък *ДрБС*)
ркп. №634 (432), XVI в., НБКМ, София¹⁹:

Според Беньо Цонев *ДрБС* е преписан „от извод с изгубени или разместени листи, та без връзка се прехождат към поменика на българските царе, без да се свърши за Търновския събор”.

На л. 184-203 е поместен Бориловият синодик:

СѢВѢДИ ПРОЧТАѢ ВЪ ПРѢВЪЮ НЕЛЮ ПОСТА: ѿ ѿ УСТАНОВЛЕННО ѿ БОГОНОСНЫ ѿЦѢ НШН. ѿ
ВЛ.

Веднага след имената на българските царе на л. 203б следва:

Симъ збо правобѣрній благоуспѣвѣній приснопамятѣній православнѣй црѣе богохранимаго стола вѣлгарскаго цртва мѣмошѣиш и по редъ вѣсѣе вѣстрашающѣи и попеченѣи имѣщѣи ѿ хрѣтѣиимѣи людеи порученѣиимъ бгѣѣи елико по силѣе едиѣи нѣѣкое невѣрѣженѣио прѣдано бѣи. аще и наѣинаѣеѣмо ими нѣѣ не дѣи коѣѣца сѣѣврѣшаѣеѣмо. еже и неисправлено н...

На въпроса кой би могъл да постанови да се направи препис на Бориловия синодик в края на XIV в. има един съвършено логичен отговор, който странно защо досега е убягвал от погледа и на историци, и на филолози. След падането на Търново насилствено е отнето патриаршеското служение на Патриарх Евтимий и той е изпратен на заточение. Реално обаче Евтимий, Патриарх Търновски, до края на земните си дни си остава върховен църковен пастир за българите християни. Патриаршеското му служение продължава и именно той единствен е в правото си да постанови, да регламентира и утвърди какво да се добави към българската част на Бориловия синодик. Това действително е могло да стане приживе на Евтимий²⁰.

Няма единно становище дали Патриарх Евтимий е починал през 1402 г.²¹ или по-късно, той до края на дните си изпълнява своя дълг на духовен пастир и върши великото си дело на книжовен реформатор и талантлив писател от късното българско средновековие.

На втория въпрос чии имена са запазени в *ПалБС* има сериозни основания да се приеме, че имената на 20 от 110-те първенци на Търново може би следва да се считат за известни както в светската, така и в църковната ни история.

III. Архивски номоканон. Български ръкопис от XIV в.

Има още един текст от XIV в., в който се съдържа сведение, съответстващо по време и по смисъл на трагедията с избитите първенци в Търново. Това е *Архивският номоканон* – единственият запазен пълен препис. На л. 111б, където се изреждат всички пости през годината, които християните трябва да спазват, се стига до Светлата седмица и се постановява какво трябва да се върши след отговяването. Там се казва:

книга ꙗко. апѣкъ. за вѣщаніи о гнѣи празникѣ. ѿхже дотоитъ хранити. и кога коєгожо ѿ сѣ длѣжно єсть сѣтворѣти:—

Дни празникѣ съхранѣитѣ вратѣ. и прѣвѣе збо рождѣствни. ѿже вами да сѣтварѣт са, ꙗко деваѣаго мѣа. потѣ же и бѣоуавленіа да бѣдетъ ѣстнѣише. въ нже ꙗко показаніе своєго вѣтва намъ сѣтвори. да бываєтъ же тѣ въ, ѿ деѣаѣаго мѣа. по не да бываєтъ постъ ѣтвєродесатницѣ. ꙗма ѿмѣа гнѣи жителѣства же и законоположеніа. да сѣтварѣтъ же са постъ тѣ, прѣже поста пасхы. на чинаємъ оуѣмъ ѿ ꙗко сѣврѣшаємъ же въ ꙗко. по ни же ѿговѣвше, на чинѣте стѣа седмицѣ пасхы. постаєтѣ тѣ въси сѣ страхѣ. молаєтѣ са въ ней о погыбши.

Именно последното изречение съдържа информация, която не е типична за тези постановления от *Номоканона*:

Превод: След тях (= постите), понеже отговяхте, започнете светата седмица на Пасха. Постеци, всички със страх и трепет се молете през нея за загиналите.

Обичайният изказ е *молейки се за загиналите за Христа; молейки се за вярата Христова; молейки се за правата вяра*. Тук се казва само *молете се през нея за загиналите*.

Без да се правят прибрзани изводи, може да се изкаже основателно предположение, че трагичното събитие с търновските първенци може би е станало през Светлата великденска седмица. Ако това е така, годината е 1394 г. Великден през тази година се е паднал на 19 април, т.е. събитието се е случило между 19 и 26 април. Не бива да изключваме това да е било и план на турския военачалник за поругаване на християнския храм и за интернирането на последния Търновски Патриарх от столнината на България.

Това проучване е само опит да се потърсят нови доказателства, че 110-те търновски първенци действително са загинали мъченически за православната вяра,

защото именно това се подчертава в новооткритите извори, представени в това изследване. Такова тълкуване се подкрепя и от сведението в Архивския номоканон, което позволява да се изкаже предположението, че може би турците са избрали Светлата седмица за езекутирането на видните търновски жители, та по този начин да бъде осквернен християнският (?патриаршеският) храм, а последният Търновски патриарх да бъде изпратен на заточение.

БЕЛЕЖКИ

¹ Русев, П., Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак (нагатък ПСЕ). София, 1971, с. 208, 210.

² Внасяме корекции на някои места в превода за максимално точно предаване на значението и смисъла на текста, който е извор за историческото събитие.

³ Този момент от Похвалното слово е всъщност приобщаване на 110-те към мъченическия лик, защото мъченици стават тези, които са пролели кръвта си за христовата вяра, а именно мъчениците се овенчават с мъченически венци.

⁴ ПСЕ 1971, с. 209, 211.

⁵ Божилов, Ив. „Грите България“ и тяхната гибел. – В: История на Средновековна България VII–XIV век. Том I. София, 647–676.

⁶ ПСЕ 1971, с. 209.

⁷ Синодикът като византийски сборник е съставен във връзка с възстановяването на иконопочитанието на 11 март 843 г. (на тази дата тогава се паднала Първата неделя на Великия пост и била наречена *Неделя на Православието* или *Православна неделя*). Повече по този въпрос у Божилов, Ив., А.-М. Тотоманова. Държава и църква през XIII век. Преписка на българите с папа Инокентий III. Синодик на цар Борил. София, 1999, 119–129). Курсивът е наш – А. К., М. С.

⁸ За това се съди по двата запазени преписа на Бориловия синодик от XIV и от XVI век. За съжаление преписи от XIII век не са запазени.

⁹ Слепенският поменик принадлежи на битолския манастир “Св. Йоан Предтеча” и е от средата на XVI век. Отнесен е в Русия от В. Григорович. Част от поменика днес се пази под №40 в Одеската университетска библиотека.

¹⁰ Иванов, Й. Български старини от Македония. София, 1931; репринт 1979, с. 480. За да спестим място, даваме превода на новобългарски само на част от упътването.

¹¹ Цонев, Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София. Т. I. София, 1910, 187–198. По време на конференцията Иван Божилов съобщи, че съвместно с Анна-Мария Тотоманова са подготвили за печат критично издание на двата преписа на Бориловия синодик.

¹² Библиографията вж. у Цонев, Б. Цит. съч., с. 198; Лалева, Т. Борилов синодик. – В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. София, 2003, с. 78.

¹³ Някои от изследвачите се подвеждат от факта, че след името на Патриарх Евтимий е написано „вечна памет“, като пропускат казаното по този въпрос от Б. Цонев. Цит. съч., с. 194 и бележката на Ив. Божилов върху коментара на М. Попруженко в § 148, че това е написано върху изтрит първоначален текст, може би е бил пожелание за *многая лета* (Божилов, Ив. Българската държава и църква..., с. 125).

¹⁴ Според Ив. Божилов това са „български боляри (част от тях загинали в сражения срещу турците)” (**Божилев, Ив.** Българската държава и църква..., с. 128).

¹⁵ На това място в изданието на **Попруженко, М. Г.** Синодик царя Борила. Български старини, 8, 1928, на с. 79 в бел. 1 той коментира, че не може да се възстанови какво е следвало нататък, защото е била откъсната заключителната част на ръкописа.

¹⁶ Божилев, Ив., А.-М Тотоманова. Цит. съч., 57–68.

¹⁷ У Миклошич (с. 690) е дадено прилагателно пригителънъ.

¹⁸ Две обстоятелства подкрепят това значение на принаеъль: а) Българската църква загубва своята самостоятелност за век и половина по време на византийската зависимост и нейните приемници са духовниците начело с избрания през 1235 г. Патриарх; б) на съвременен български език „приятели” в съчетание със стѣни и въжтвѣни църкви цѣтва българскаго звучи твърде разговорно.

¹⁹ Цонев, Б. Цит. съч., 438–442. Според чуждестранен колега славист, познаващ отлично ръкописните сбирки в световните книгохранилища, търновската част от *ДрБС* е била отнесена от В. Григорович и се съхранява в Одеса. Дори да не е вярно това твърдение, заслужава си да се провери. Нека не забравяме, че Слепенският поменик също е отнесен от него в Русия и днес също се пази в Одеса. Григорович действително е проявявал жив интерес към текстове, свързани с историята на православните славяни на Балканите, а знаем, че е откъсвал и цели коли или отделни листове от ръкописи.

²⁰ Доказва го изтритото *на многая лета* (?) или *нине споминаем* (?) и написаното по-късно *вечна*.... Всъщност след кончината му написаното за живия Патриарх Евтимий се превръща в анахронизъм и е логично да се изтрие и да се замести с поминалното *вечна*...

²¹ Иванова, Кл. Патриарх Евтимий. Съчинения. София, 1990, с. 153.